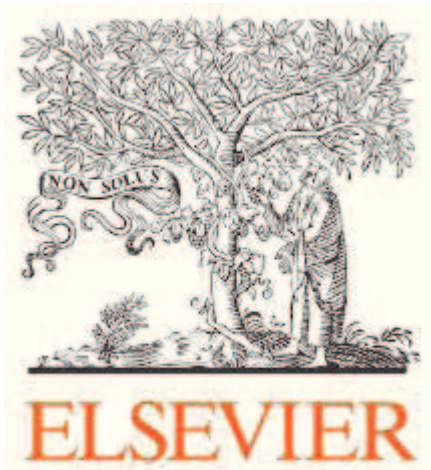

EDUCATIONAL RESEARCHER

Educational Researcher

Issue 9 (2), December 2017

VOLUME 46

2017

Educational Researcher, Issue 9 (2), (December). Volume 46. American Educational Research Association, 2017. - Pages 520-1096.

The edition materials are posted in Scopus and Web of Science.

Source Normalized Impact per Paper (SNIP): 4.483
SCImago Journal Rank (SJR): 3.088

2016 Impact Factor: 3.049

2016 Ranking: 7/231 in Education & Educational Research

*2016 Journal Citation Reports®, Thomson Reuters

Editors:

Associate Editors

Motoko Akiba *Florida State University*

Stephanie Al Otaiba *Southern Methodist University*

Jason Grissom *Vanderbilt University*

Katherine L. Kasten *University of North Florida*

Christine M. McWayne *Tufts University*

Sherry Southerland *Florida State University*

David Tandberg *Florida State University*

Editor

Carolyn D. Herrington *Florida State University*

ISSN: 0013-189X

© *American Educational Research Association, 2017*

eISSN: 1935-102X

<i>Galina Boyko, Svitlana Putintseva, Dmitro Kruglyi</i> Features impact cleaning technical hemp on the final raw materials.....	844
<i>V.A. Petrova</i> The existence and transformation of the plot, consisting of several narrative units (for example, Even nimkana on Fox).....	851
<i>L.V. Mamedova, V.A. Ivanova, N.N. Grib</i> Development of critical thinking of students by means of active and interactive methods of training.....	866
<i>Maria Tsurkan</i> Ukrainian language as foreign one in Bukovynian Medical State University: the problems of studying.....	879
<i>Ruslana Sluhenska, Nataliya Kulish, Serhiy Horodynskiy, Liudmyla Ibrahimova, Sevil Chubatenko, Tetiana Pasko</i> Transitory of yoga culture: creative cooperation between teachers and foreign students during physical training lessons at Bukovynian state medical university.....	887
<i>Zoya Dihtyarenko</i> Booking of the mobile games of the first half of the 20th century investigated and included in the training process by hortingists.....	893
<i>Elena Galeeva, Ekaterina Mohovikova</i> The influence of the relationship of the educator with the children on their emotional well-being.....	902
<i>Lazzat Orakbay, L.Yu. Cherepanova, G.A. Berdesheva</i> Analysis of Reasons, Forming Losses of Adult Population of Megalopolis.....	911
<i>Olga Rozgon</i> Right is on marriage same-sex persons at the example of Ukraine and the United Kingdom.....	918
<i>Olga Oleksiuk, Maria Tkach, Larysa Bondarenko</i> The principle of fractal harmony in the spiritual musician-teacher's self-development.....	925
<i>O.O. Bezzubova, L.S. Ivashkevych, A. Lange</i> Phonetic stylistic peculiarities of political German Twitter communication.....	935
<i>Oleh Bodnarchuk</i> Application of special sanctions to Ukrainian subjects of foreign economic activity and foreign business subjects: problems and improvements.....	948
<i>O.K. Gogaev, M.E. Kebekov, V.R. Kairov, B.S. Kaloyev, A.R. Demurova</i> Post-embryonic Changes in the Linear Dimensions of the Axial Skeleton of Crossbred Sheep.....	957
<i>Qezenfer Salman Suleymanov, Sedaqet Veli Ibrahimova, Ulviyye Yasin Huseynova</i> Innovational competitive economic development model of industry fields Azerbaijan State Oil and Industry University.....	973
<i>Ganimat Asad Safarov, Sabina Sabir Sadigoa</i> The research of dependence of well debit on the product costs.....	978
<i>Liudmyla Matviichuk, Andrii Kostiuchenko, Kateryna Gorchynska, Natalia Polyukhovich, Natalya Hnedko</i> Levels of teachers' ict competence in the field of web services.....	987
<i>Aytek Koichuyev</i> On some pedagogical aspects of the teachings of Islam.....	994

*Olga Oleksiuk, Borys Grinchenko Kyiv University,
Maria Tkach, Borys Grinchenko Kyiv University,
Larysa Bondarenko, Borys Grinchenko Kyiv University*

The principle of fractal harmony in the spiritual musician-teacher's self-development

Abstract. The article substantiates the principle of fractal harmony in the musician-teacher's spiritual self-development. It is proved that the basis of spiritual self-development of musician-teacher is the integrity of the individuality. Were determined the approaches and pedagogical diagnostics of levels of formation of the personality's integrity. The method of formation of personality's integrity of the musician-teacher with the use of training exercises and techniques based on the principle of fractal harmony is developed.

Keywords: Integrity. Principle. Fractal harmony. Spiritual self-development. Musician-teacher. Post-non-classical university space.

*Ольга Олексюк,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Марія Ткач,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Лариса Бондаренко,
Київський університет імені Бориса Грінченка*

Принцип фрактальної гармонії в духовному саморозвитку музиканта-педагога

Анотація. У статті обґрунтовано принцип фрактальної гармонії в духовному саморозвитку музиканта-педагога. Доведено, що в основі духовного саморозвитку музиканта-педагога лежить цілісність особистості. Визначено підходи та здійснено педагогічну діагностику рівнів сформованості цілісності особистості. Розроблено методику формування цілісності особистості музиканта-педагога

з використанням тренінгових вправ і технік на основі принципу фрактальної гармонії.

Ключові слова: Цілісність. Принцип. Фрактальна гармонія. Духовний саморозвиток. Музикант-педагог. Постнекласичний університетський простір.

У сучасних умовах стрімких соціальних та культурних зрушень, що відбуваються в онтологічних та епістемологічних уявленнях про світ, чітко простежується феномен змін, які потребують глибинної культурної трансформації всіх сфер суспільного життя, зокрема, й в освітній сфері. Так, наразі домінуючі тенденції розвитку світової спільноти зумовили становлення постнекласичної освітньої парадигми, яка детермінується переорієнтацією суспільства на духовний розвиток людини, її особистісних якостей та ціннісних вимірів щодо пізнання світу. Відтак у методології сучасного соціально-гуманітарного знання виникає потреба включення в її обіг категорії людини та, відповідно, розширення категоріального ряду такими духовно-психологічними феноменами як цілісність, суб'єктність, індивідуальність, особистість, духовність, духовний потенціал тощо. Визначальним чинником, що забезпечує збереження та примноження сутнісної природи людини є освіта. Утім, доводиться визнавати факт, що існуючі уявлення про освіту як способу трансляції знань не відповідають викликам сучасності. Сучасна освіта продовжує продукувати технократичний світогляд, односторонні прагматичні настанови, а практичні форми, методи й засоби великою мірою відповідають класичній та некласичній освітнім парадигмам, у той час як постнекласична дійсність має інші цілі та пріоритети.

Одним із шляхів подолання методологічної кризи в педагогіці, у тому числі й мистецькій педагогіці, вчені (зокрема, В. Пічугіна та В. Сєріков) називають зміни уявлень про місце педагогіки в просторі антропологічних наук. Педагогіка мистецтва також потребує цілісного знання про людину – про антропоформувальні чинники епохи, про провідні тенденції розвитку людини [1]. Автори стверджують, що в нинішній педагогічній реальності, яка прагне до цілісного осягнення й відтворення людини, стають тісними традиційні межі педагогічного раціоналізму, знеособлених дидактичних і методичних систем. Педагогіці мистецтва, так само як і загальній педагогіці, потрібна інтеграція гуманітарних сфер людського буття, що дозволяє цілісно структурувати метапредметні знання про педагогічні явища.

Домінуючим джерелом цілісності освітнього процесу є наявність у педагога гармонійного образу цього процесу (ідеї, концепції, технології, досвіду). Ознаки цілісності в цьому випадку – наявність достатніх підстав для досягнення мети педагогічної системи, її здатності до саморозвитку, здатність породжувати «надрезультат». Такий результат можливий лише при наявності вихідної основи побудови освітнього процесу як *єдності особистості, завдань та результатів, системи компетентностей педагога*.

Цілісність освітнього процесу виникає як результат взаємодій, що ґрунтується на принципі фрактальної гармонії. Цей принцип, на думку А. Маджуги, І. Сініциної [2], утверджує ідею щодо необхідності цілісного розвитку людини – духовного (емоційного, естетичного, інтелектуального) та фізичного як системи, де кожний елемент знаходиться у взаємозв'язку і взаємозалежності один з одним. Ця обставина визначає необхідність інтеграції природничо-наукових та соціально-гуманітарних уявлень про людину як багатовимірного феномену і реалізації в сучасній освіті таких концептуальних підходів як антропоцентриський, системно-синергетичний, феноменолого-герменевтичний, фрактально-резонансний. Зазначені підходи відповідають постнекласичній освітній парадигмі, яка передбачає переорієнтацію цілей на внутрішній світ людини, її існування, цілісне здоров'я.

Антропоцентриський підхід розвивається в межах педагогічної антропології і заявляє про себе як напрям, що інтегрує знання про людину як цілісну істоту, повноправного представника виду *Homo sapiens*, учасника виховного процесу. У ситуації, коли зміст освіти не регламентований пошук новому «об'єктиву» має призвести до побудови нової методики – антропологічної, відповідальної за особистісні результати освіти [3].

Системно-синергетичний підхід. Дослідження мистецтва як відкритої самоорганізованої системи свідчать про те, що організація художньої мови ґрунтується на принципах природної самоорганізації: симетрії, ритмічної будови в просторових і часових структурах, прояву дії структуроутворювальних сил Всесвіту і т.п. Евристичні перспективи нових методологічних принципів є плідні при вивченні механізмів творчого потенціалу майбутніх фахівців. Пізнаючи унікальні закони духовного світу в процесі взаємодії із середовищем, особистість здійснює вибір шляхів свого розвитку.

Феноменолого-герменевтичний підхід орієнтований на встановлення особистісних смислів у процесі інтерпретації не тільки музичних творів, а й категорій художньої культури як єдиного духовного простору. Якщо феноменологія розкриває смисл і метод розуміння, то герменевтика ж тлумачить, яким чином має відбуватися розуміння. Методом тлумачення смислів феноменів, що досліджуються, й стала *герменевтична феноменологія*, мета якої - створення фундаментального онтологічного вчення, обумовленого потребою у герменевтичному проясненні буття як можливості існування.

Фрактально-резонансний [4] відображає основні положення порівняно нового концепту у педагогічній науці – фрактальної педагогіки, завданнями якої є: облік та виявлення біо- психо- соціо- культурно-екзистенціальної природи людини з притаманними їй системними якостями, такими як багатовимірність, багаторівневість, ієрархічність, полідетермінованість; створення умов для розвитку навичок самоконтролю та самоорганізації студентів на основі різних рівнів пізнання: формування кластерних груп студентів на основі діагностики їх особистісних характеристик, розробка варіативних освітніх програм з урахуванням особливостей кластерних груп; здійснення вибору і проведення апробації освітніх технологій, адекватних імманентним характеристикам учасників освітнього процесу; розробка нових освітніх технологій, що передбачають реалізацію синтонічної моделі взаємодії (від *syntony* - співзвучність з оточенням), яка ґрунтується на ідеї про те, що кожна людина має свій спосіб репрезентації, взаємодії зі світом і розглядає спілкування як результат складної взаємодії процесів сприйняття і мислення.

Ми погоджуємось з думкою авторів [4], що постнекласична освітня парадигма зорієнтована на зміну університетського освітнього простору з метою відтворення екзистенціональної цілісності природного, соціального та інших світів людини; можливість дискурсивного осмислення дійсності з різних світоглядних позицій; усвідомлення еволюційності, оновлення світу як стимулу до оновлення знань та переосмислення дійсності тощо.

Характерними рисами постнекласичного університетського простору в системі професійної мистецької освіти, на думку О. Олексюк [5] є цілісність, що відображає внутрішню єдність життєвого простору і духовного світу людини. Онтологічною основою цілісності постнекласичного університетського простору є суб'єктність, завдяки якій відбувається встановлення конструктивного зв'язку

людини з буттям; культуровідповідність – передбачає побудову постнекласичного університетського простору відповідно до моделі культури з урахуванням її багат шаровості, внутрішньої неоднозначності, з опорою на сучасні соціокультурні процеси; єдність інтеграції і диференціації – виражає взаємодію різних субпросторів і забезпечує автономне існування частин у межах цілого; взаємозв'язок рівнів включення студентів вищих мистецьких навчальних закладів у культуру (ментальний, субкультурний і транссубкультурний); джерела розвитку духовного потенціалу студентів (самопізнання, самовдосконалення, самоактуалізація); міждисциплінарний синтез у змісті професійної мистецької освіти; органічне включення освітнього процесу вищого мистецького навчального закладу у всі види життєдіяльності його суб'єктів. Таким чином, цілісний розвиток особистості музиканта-педагога в постнекласичному університетському просторі визначає міру духовності, гуманітарності і творчої буттєвості освіти.

Використання вище згаданого нами принципу фрактальної гармонії у духовному саморозвитку музиканта-педагога в умовах постнекласичного університетського простору має особливе значення для системи мистецької освіти, оскільки мистецтво, зокрема музичне мистецтво, володіє могутнім потенціалом щодо цілісного розвитку особистості студента, гармонізації його духовної та фізичної природи, духовного розвитку та саморозвитку. Музичне мистецтво, яке досягло трансцедентального смислу (вихід за межі духовного), наближує нас до Краси, яка поєднується не тільки з Благом, але й з Істиною. У такому випадку, музика усвідомлюється як вища духовна потенція, яка збагачує особистість музиканта-педагога такими якостями як: стан «натхнення»; братерство з усім людством; розширення розуміння поняття про справедливість, любов, віру та надію; впевненість у безсмерті, істинності буття, тобто гармонізує, поєднує в ціле духовні сутнісні сили людини [6]. Такий стан досягається, зокрема, коли майбутній музикант-педагог віддається процесу музикування, виконання твору композитора, що підносить виконавця та слухача над реальністю та духовним досвідом. Таким чином, саме принцип фрактальної гармонії особистості відтворює потенціал музичного мистецтва в аспекті цілісного духовного розвитку та саморозвитку музиканта-педагога.

Варто зазначити, що духовний саморозвиток особистості за концепцією О. Колісника [7] розглядається, як узгоджена і складно вибудована цілісність. Він відбувається у напрямку до переживання цілісності на кожному ступені розвитку

і залежить від того, як вона розв'язує презентовану провідним сенсом ієрархії смислів життєву мету, результат реалізації якої випробовує як ієрархію смислів. Духовний саморозвиток особистості, на думку автора, відбувається шляхом ступеневої зміни смислових полів у напрямку до трансперсонального ступеня духовного потоку психіки.

Таким чином, духовний саморозвиток особистості можливий за умови досягнення нею цілісності. Саме принцип фрактальної гармонії в духовному саморозвитку музиканта-педагога орієнтує на досягнення ним цілісності духовних сутнісних сил та веде до усвідомлення дійсної природи буття. Цілісність особистості у духовному саморозвитку досягається через гармонічний розвиток лівопівкульної та правопівкульної здатностей музиканта-педагога, зокрема шляхом інтеріоризації загальнолюдських цінностей у внутрішні смисли особистості та активації її ресурсів у змінених станах психіки через тілесно-м'язову релаксацію та медитацію.

Реалізація принципу фрактальної гармонії в духовному саморозвитку музиканта-педагога передбачає необхідність розробки поетапної методики діагностування та формування цілісності особистості музиканта-педагога з подальшим її впровадженням в освітній процес.

Обсяг цієї статті не дає змоги описати результати педагогічної діагностики рівнів сформованості досліджуваного феномену. Тому зупинимось на характеристиці етапів упровадження методики. На *першому етапі* майбутній музикант-педагог повинен оволодіти технікою тілесно-м'язової релаксації, яка допомагає активізувати підсвідомість, "розчутити" інтуїтивні відповіді, водночас досягти психологічної та тілесної розкритості, підвищити функціональну активність усіх органів чуття тощо. Для цього, на думку Е. Князевої та С. Курдюмова [8], потрібно досягти стану тілесного розкріпачення за допомогою техніки релаксації для досягнення особливого енергетичного стану, інакше кажучи, натхнення. Як правило, застосовуються такі методи тілесно орієнтованої терапії, як дихальні техніки і техніки релаксації у поєднанні.

Запропонований нами тренінг містить комплекс тілесно орієнтованих вправ, що розвивають рефлексивні навички: самоаналіз, самооцінка, самоконтроль. Ці навички є невід'ємними для усвідомлення майбутніми музикантами-педагогами своєї суб'єктності, розуміння своїх дій та поведінки на свідомому та несвідомому (інтуїтивному) рівнях, управління собою та своїм тілом.

Самооцінка та самоконтроль над власними, притаманними тільки даній особистості емоціями, переживаннями, тілесними реакціями допомагають усвідомити власну унікальність та співвіднести свою самооцінку з оцінкою оточуючих.

Для активізації фрактальних процесів в осягненні смислу музичного тексту можна використовувати метод музичного руху. Його сутність полягає в організації цілісного сприйняття музики, цілісного руху та формування здатності до творчого створення музично-рухового образу (виразної форми руху, яка втілює музичний зміст). Активізація фрактальних процесів досягається за рахунок так званого інтуїтивного сприйняття музики та безпосереднього прояву його у рухах. Подальші пошуки музично-рухового образу здійснюються послідовно через аналіз, осмислення й творчу переробку безпосереднього рухового відгуку.

На *другому етапі* запропонованої методики доцільно використовувати методи дивінаційної техніки. Ці методи вивчаються на семінарських та практичних заняттях навчальної дисципліни "Музична педагогіка" у змістовому модулі II, тема "Методи та прийоми музичного навчання та виховання". Дивінація (від лат. *divination* – передчуваю, передбачаю) – метод, спрямований на вияв творчої інтуїції, уживання в психологію іншого "Я". Основу дивінаційного методу складає інтуїція як спосіб бачення, відображення та осягнення істини. Цей метод застосовується при ознайомленні з новим музичним твором, активізує художньо-пізнавальну діяльність та процеси сприйняття, учування, інтонування та розпізнавання художнього образу й музично-виразних засобів його втілення. При використанні дивінаційного методу створюється ситуація, в якій студенти спонукаються до художньо-музичного самовираження і творчого пошуку на інтуїтивному рівні. Цим вони виявляють власне унікальне ставлення до світу й усвідомлення себе в ньому, відчують неповторність набутих ними досвіду, істин, смислів, які відкриваються їм у творчому акті.

У вправах із застосуванням дивінаційної техніки переважають безсвідомі дії, які засновані на внутрішньому стимулюванні, відсутності аналізу ситуації, неусвідомленості можливих наслідків. Як відомо, музика викликає емоції, що виявляються у формі інтонування, дихання і руху як упізнавання сутності музичного тексту. Розуміючи музичну інтонацію як "осмислення звучання", Б. Асаф'єв [9] розрізняє п'ять видів музичних інтонацій: емоційно-експресивні, предметно-образотворчі, музично-жанрові, музично-стильові, музично-компо-

зиційні. Ми пропонуємо вправи, котрі включають різні види інтонування, що виступають як важливий методичний інструментарій та діалогічно взаємодіють із музичним текстом. Вправа 1. "Вокальне інтонування": осягнення звуковисотних особливостей музичного тексту. Вправа 2. "Інструментальне інтонування": усвідомлення просторової характеристики музичного руху. Вправа 3. "Пластично-рухове інтонування": розкриття просторово-часової характеристики музичного руху, інакше кажучи, аналізу-інтерпретації музики у русі.

Робота з музичним текстом за допомогою дивінаційного методу допускає неочікувані одкровення, здогадки, спонтанні реакції, неоднозначні рішення. Таким чином, дивінаційний метод актуалізує творчий пошук студента до оновлених смислів та ідей, усвідомлених і набутих ним раніше; підштовхує його до самостійної продуктивної діяльності та посилює духовно-смыслову інтуїцію, збагачуючи герменевтичний досвід особистості майбутнього вчителя музичного мистецтва.

На *третьому етапі* реалізації методики цілісності особистості музиканта-педагога, на нашу думку, варто використовувати комплекс медитативних вправ. Медитація означає найкоротший вихід із ментальних лабіринтів до осяяння. Наводимо приклади деяких вправ. Вправа. Мета: розвиток емпатії у стані релаксації. Завдання: зручно сісти, уявити "розслаблений" предмет (перестиглий фрукт, наприклад). Відчути себе цим предметом, "увійти в його внутрішній світ". Розповісти про почуття, переживання цього предмета в даний момент від його особи. Далі починає говорити наступний член групи, який може продовжити розповідь або розпочати нове перевтілення [10].

Для формування здатності входження психіки у "надстан" як вихід за межі її звичайного функціонування доцільно застосувати філософські аутотренінги В. Петрушина [11] з використанням музичних творів А. Моцарта, Г. Генделя, Й. Баха, Ф. Шопена, Ф. Мендельсона та ін.: "Внутрішній спокій", "Вихід за межі ситуації", "Світогляд, що зцілює".

Корисними будуть адаптовані вправи із психотренінгу М. Цзена та Ю. Пахомова [12]. Вправа 1 "Виконавець ХХІ ст." спрямована на ідентифікацію себе з видатним виконавцем (наприклад, Е. Гігельс, В. Горовиць, С. Ріхтер та ін.) і передбачає опис своїх переживань у стані перевтілення. Вправа 2 "Візит до Морфея" допомагає увійти у стан "спати не засинаючи" на тлі обраної метроритмічної пульсації (наприклад: ритмічна схема із "Болеро" М. Равеля). Вправа 3

"Слово" – у ході виконання цієї вправи потрібно зосередитися на значенні певного слова (наприклад: "мелодія") і прослідкувати його передіснування у глибинах свідомості задовго до того, як воно набуде завершеної форми. Позитивним результатом буде відкриття нових значень цього слова. У вправі 4 "Задзеркалля" учасникам пропонується протягом 10–15 хв. споглядати картину, проникнутися її настроєм, уявити імпульс, що став першоджерелом твору, та дібрати до неї музичний супровід у вигляді тези-антитези (близький та протилежний за характером).

Поетапна методика формування цілісності особистості музиканта-педагога містить також *заняття-есе* – невеликі музичні нариси, які не потребують аналізу музики, відтворення творчого шляху композитора, активізації музичного мислення. Навпаки, щоб досягти навчальної вершини створення Краси, стану катарсису під час спілкування з музикою, доцільно, на наш погляд, розпочинати з організації колективної "творчої бездумності". Можливо, це і є найвищий рівень поєднання Істини – Добра – Краси, виражений через безпосередність та відкритість духовних почуттів.

Ефективними будуть прийоми, спрямовані на поглиблення інтуїції (прийоми онтопсихологічної музикотерапії, колективне обговорення проєктивних малюнків, танцювальна терапія тощо).

Узагальнюючи результати теоретичного аналізу, діагностики та першого етапу методики формування окресленого феномену, ми дійшли таких висновків:

– актуалізація принципу фрактальної гармонії в духовному саморозвитку музиканта-педагога в умовах постнекласичного університетського простору сприяє спрямуванню цілей освіти на внутрішній світ людини, її цінності та смисложиттєві орієнтації, її існування, цілісне здоров'я;

– розробка та впровадження в освітній процес Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка поетапної методики формування цілісності особистості музиканта-педагога через комплекс спеціально підібраних та адаптованих тренінгових вправ та різноманітних технік на основі принципу фрактальної особистості спонукають студентів до самопізнання, рефлексії, усвідомлення власної цілісності, унікальності та неповторності.

Наступні дослідження будуть присвячені аналізу результатів експериментального дослідження формування цілісності особистості музиканта-педагога в постнекласичному університетському просторі.

Список літератури:

1. Пичугина В. К., Сериков В. В. Гуманитарная парадигма как перспектива преодоления методологического кризиса в педагогике, Педагогика. Москва, № 1, 2016: С. 22.
2. Маджуга А. Г., Синицина И. А. Концептуальные основы фрактальной педагогики, Педагогика. Москва, № 2, 2016: С. 28.
3. Олексюк О. М. Антропологічний поворот в мистецькій педагогіці – «золотий» перетин століть, Освітологія. Київ, № 5, 2016: С. 152-153.
4. Маджуга А. Г., Синицина И. А., Филипенко Е. В. Концептуально-теоретические основы фрактальной педагогики как новой области социально-гуманитарного знания, Научный диалог. Москва, Вып. 12 (48), 2015: С. 455.
5. Олексюк О. М. Компетентнісно орієнтований освітній простір як основа модернізації вищої мистецької освіти, Сучасні стратегії університетської освіти: якісний вимір. – Київ, 2012. – С. 499-500.
6. Олексюк О.М. Воспитательный потенциал трансцендентных духовных ценностей в сфере музыкального искусства, Мистецтво та освіта. Київ, № 1, 2017: С. 4.
7. Колісник О.П. Траєкторії духовного саморозвитку особистості, Освіта та розвиток обдарованої особистості, Січень 2013, №1 (8): С. 36.
8. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Интуиция как самодообраивание, Вопросы философии. Москва, № 2, 1992: С. 120.
9. Асафьев Б. В. Музыкальная форма как процесс. Ленинград, 1971. – С. 213–216.
10. Олексюк О. М., Ткач М. М. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва. Київ, 2004. – С. 207.
11. Петрушин В. И. Музыкальная психотерапия: теория и практика. Москва, 2000. – С. 157–167.
12. Цзен Н. В., Пахомов Ю. В. Психотренинг: игры упражнения. Москва, 1999. – С. 60-70